

АБДУЛЛА ШАНГ

## МИРЗЭ ФӨТӘЛИ АХУНДОВ ҺАГГЫНДА МУЛАҺИЗӘЛӘРИМ

Азәрбајчан 1803-чү сәһәдән е'тибарән... Русия мәмләкәтинә битишдирилмишди. Русларын Азәрбајчанда көрүнмәси ханлыглар дөврүндә бир сира шәрәит дахилиндә доғмуш мәһәлли тәәсүб јеринә халғда дин тәәсүбүнү гүввәтләндирмишиди... Бу әһвали-руһијә халғы ханларын төкүнтүләри вә игтидарсыз варисләри олан бәјләрин дејил, шәриәтин о заман јекәнә һамиси олан руһаниләрин ағушуна атмышыди...

Азәрбајчанда мөвчуд олан ханлыглар әски император-лугларын кичилмиш шәклиндән башға бир шәј дејилди. Улум вә фунун камалынча инкишаф етмәмиш, әски елми нәзәријәләр әскимиш вә кет-кәдә сәнмәјә башламыш, мүғабалиндә јени фикирләр, јени нәзәријәләр доғмадығындан чәмијјәтдә фикри, ичтиман сөнүклүк зүһур етмишди. Елмин јалныз дин елми олдуғуна гане олдуғуларындан, башға елмләри охумаг күфр сәјиләрдә. Бу елмләр дә әрәб вә фарс лисанында, һәм дә чох һагис олдуғуларындан азәрбајчанлы руһуна аз бир шәј сөйләјә билирди.

Азәрбајчанын алимләри вә кәнчләри әрәб вә фарс тә'сиратына гапылараг о шүүрсүз мәдәнијјәти мәннимсәмәк үчүн чырынырларды. Бу чырыныт, бу сәјин азәрбајчанлылара чох аз фәјдасы тохунурду. Нәр һалда Азәрбајчан халғы бу истила дөврүнү кечирмәк, һәгигәти булунчаја гәдәр мүхтәлиф тә'сирләргә гапылмаг мәчбуријјәтиндә булунурду. Исламијјәт бүтүн милләтләри дин бәрағы алтына топладығы вә дин тәәсүбү о заман даһа гүввәтлә олдуғу үчүн, бүтүн Шәргдә олдуғу кими, Азәрбајчан әдәбијјәти вә мәдәнијјәти дә әсрләрчә о тә'сирләрдән гуртулмамышды.

Рус истиласындан сонра артыг Азәри түркләринин үзүнә

гисмән Шәрг гапылары гапанмыш вә мүғабалиндә шимал вә гәрб гапылары ачылмышды.

XIX әсрин ибтидаларында гәрбдә бир-бирини тә'гитб етмиш олан ингиллаблар нәтичәсиндә әски ганунар тәмәлиндән јыхылмыш, јериндә јени ганунар вәз едилмиш, ичтиман һәјәтдә кениш бир сәһә ачылмыш, елми, фәлсәфи, әдәби, ичтиман һәрәкатлар башланмышды. Бу ингиллабларын бүтүн императорлуглара бөјүк тә'сири олдуғу кими, Русияја дәхи тә'сирсиз галмады.

Бөјүк Пјотр, Јелизавета дөврүндә Русия Гәрб илә сыхысыхы сijasи әләгәдә булунурду. Бу сijasи әләгә о заман рус чәмијјәтинә һеч бир шәј сөйләмирди. Икинчи Јекатерина заманында рус чәмијјәтиндә јени идејалар кәсрәтлә зүһур етмиш вә чәмијјәт мәмләкәтин дахили вә харичи ишләриндән марағланыр вә бу ишләрдә чидди сурәтдә иштирак едирди.

Александр дөврү русларын интибаһ дөврүдүр. Харичи вә дахили сijasәт рус халғыны чох марағландырды; чәмијјәтдә мүхтәлиф сijasи фикирләр ојанмыш, кизли тәшкилат зүһур етмиш, ичтиман һәјәт сон дәрәчә јүксәлмиш олдуғундан һөкүмәтин јүрүтлүјү сijasәт, гојдуғу ганунар чәмијјәтин руһуна дар кәлир вә ону тә'мин етмирди<sup>2</sup>.

Чәмијјәтдә мүхтәлиф сijasи, ичтиман фикирләр доғдуғу кими, әдәбијјәтдә дәхи, ејни заманда, мүхтәлиф һәрәкатлар мүхтәлиф мәсләкләр мөвчуд иди. Узун бир мүддәт јашамыш олан классисизм әдәбијјәти јыхылмыш, јеринә даһа һәјәти олан Карамзин тәрәфиндән һиссијун<sup>3</sup>, Жуковски тәрәфиндән хәјалијјун<sup>4</sup> мәсләки ганм олмуш, әдәбијјәтдә шәкил, әдә, фикир вә мә'нача јени бир һәрәкат башланмышды. Нәгигијјәт<sup>5</sup> мәсләки-әдәбисинин тәмәли Крылов вә Грибоедов тәрәфиндән гојулмуш, XVIII әсрдән е'тибарән башланмыш олан халгчылыг фикри дә күндән-күнә никишаф едәрәк, о дөврүн шәирләри тәрәфиндән тәрәннуг олунурду. Рус әдәбијјәти мүхтәлиф тә'сирләргә гапылараг мүхтәлиф шәкилләр, рәнк-ләр вә мүхтәлиф идејалар архасынча гошмағда давам едир-ләр. Бүгүн бу шәкилләри, бу идејалары әһәтә едә биләчәк бир шәир даһа доғмамышды. Иштә Пушкин вә Гогол бүтүн бу мәсләкләрин јекунуну тәшкил едәр. Аз бир заман сүрән әдәби фәалијјәтләри заманында синиф әдәбијјәтиндән баш-ләјараг, романтиклијә кечмиш, реализм вә халгчылыг илә дә әдәби фәалијјәтләрин икмал етмишләрди. Бу ики бөјүк сә-нәткар сәјәсиндә Рус әдәбијјәти һәгиги чәрәјанын булмуш вә камал дөврүнә говушмушду. О парлаг әдәбијјәти вә шәир-ләри јетишдирән милли рус мәктәбләри, рус дарулфүнунла-ры да олдуғча мүнғәзәм вә мүкәммәл бир шәкил алмыш, јал-ныз шәһәрләрдә дејил, гәсәбәләрдә белә, ә'лади мәктәбләр ачылмаға бол-бол мүсандә едилмиш, бөјүк шәһәрләрдә да-

рулфунулар ачылмыш, нәшрият ишләри чох тәрәгги етмиш, һәҗәти-ичтимаийә вә иғтисадијә жүксәлмиш, халғда һәҗәтә вә һәгигәтә гаршы јени фикирләр, јени нәзәријәләр доғмушду. Бу мэдәнијәт артыг Шәрғдә олдуғу кими шуурсуз бир мэдәнијәт дејил, чәмијәттин мәнимсәмиш олдуғу, онун руһундан, һәҗәтәндән доған һәгиги бир мэдәнијәтдир ки. Рус әдәбијәти вә мэдәнијәтинини ән парлаг бир дөврү иди.

Чар истиласы рус мэдәнијәтинини белә бир парлаг дөврүнә тәсадүф етмишиди. Руслар јени фикирләр вә елмләрә малик олдуғлары һалда азәри түркләри арасында маарифи-нәшр чар һөкүмәти сijasәтинә мухалиф иди. Зира ки, о һәр даим гыльчиг гүввәти илә әлә кеңирмиш олдуғу мәмләкәтләри мүдәфиә едә билмәк үчүн милләтләрин үзүнә маариф тапыларыны бағлајарағ, онларын мәһәләтиндән истифадә етмәк истәрди. Даһа о заман азәрбајҗанлылары мохус ачмыш олдуғу мәктәб јох дәрәчәсиндә иди. Даһа сонра күшәд едилән мәктәбләр дә азәр түркләри дин вә дилләрини унутдурмағ, онлары руслашдырмағ... мәгсәди илә ачылмыш бир нечә мәктәбдән ибарәт иди. Чар һөкүмәти бу мәгсәдинә наил ола билмәк үчүн ханларын, бәјләрин нәслиндән олан ән нүфузу адалары өз тәрәфинә чәкир, мүзәккәр мәктәбләрдә онларын охумасына әһмијәт верирди. Рус һәҗәтинын, рус мэдәнијәтинин азәри түркләри ичинә кирмәсиндән һәр коسدон чох ахундлар вә әфәндиләр горхурларды. Она көрә дә русларын бу сijasәтинә гаршы илк чәбһә ахундлар ачмыш вә азәрбајҗанлы ушағларын рус мәктәбләриндә охумаларына вә рус мэдәнијәтинини азәрбајҗанлылар арасында интишарына да онлар мане вә әнкәл олмушларды. Руһаниләр нүфузу алтына кирмиш халғча русча охумағ, рус һөкүмәти мәмуријәтиндә булулмағ бөјүк күнаһ сајылыр. Русча китаб олан евә мәләкә кирмәз,—дејә ушағларыны рус мәктәбләринә вермиш оланлар тәкфир олунурду.

Дин елминдән башгаларынын шејтан елми олдуғуна етигад етдикләриндән јени мәктәбләр күфр вә зәләләт очағы санылырды.

Халғ әксәријәтлә бу кими бир әһвали-руһијә дашмјаркән Авропадан иғтибас олунмуш јени рус мэдәнијәтинини әһмијәт вә лүзумуну һисс едәнләр дә јох дејил иди. Бу кимиләри заманын тәләбатыны дүшүнәрәк, руһаниләрин тәблиғатына бахмајыб, ушағларыны рус мәктәбләринә вермәји заманча даһа фајдалы көрүшләрди. Бундан сонра јетишән кәнчлик артыг Шәрғ мэдәнијәти дејил, Шимал вә Гәрб мэдәнијәти тәсири вә нүфузу алтына кирмәји даһа сәләһ, даһа фајдалы көрдү. Чәмијәтдә јени бир ингилаб фикри доғмаға башламыш, әски Шәрғ тәрәфдарлары илә Гәрб тәрәфдарлары арасында илк тоғушма, илк һәрәкәт вә әкси-һәрәкәт баш-

ламышды. Бу ингилаб фикри ордусунун илк гафиләсалары, илк рәһбәри Мирзә Фәтәли Ахундов олмушду.

Кәнч Мирзә шиддәт-зәкәсы илә дан улдузу кими парламыш, өзүндән сонра јетишән кәнч шаир вә әдибләрә узун бир мүддәт рәһбәр вә мүршид олмағла бәрәбәр јенә дә тарихи-әдәбијәтимызда һамыдан жүксәк бир мөвге тутарағ һамысынын мафөвгүндә галмыш вә шәхсијәти-әдәбијәсини, шәһрәти-ғәләмијәсини муһәфизә едә билмишиди.

«Тәрчүман» гәзетәси нашири Исмаил Гаспирински Мирзәнин сәнәтини тәдгиг едәркән: «Вәзировлар, Нәримановлар, Гәнијовлар, истәрәсиниз Мурадбәјләр<sup>а</sup>, Самибәјләр<sup>а</sup>, Камалбәјләр<sup>а</sup> белә сәнәт нөгтеји-нәзәриндән Мирзә Фәтәлијә нисбәтән ашағыја галырлар. Һәтта ән мүстәид, ән мүгтәдир османлы әдиби Әбдүлһағ һамидин<sup>а</sup> әсәрләриндә белә Мирзәнин «Мәрди-хәсис», «Мүсҗә-Жордан»ында олан тәбиинлик вә сәмимијәт јохдур—дејә һәм тәдгиг, һәм дә һејрәт едир.

Мирзә Фәтәли Гәрб һәҗәтины вә фикрини илк дөфә оларәд әдәбијәтимыза тәтбиг етдији вә өз нөгтеји-нәзәрини гәрб идеалына мүвафиг тәрбијә вердији үчүн әдәбијәтимызда чох бөјүк бир мөвге вә әһмијәти һәјиздир. Мирзә илә Гәрб әдәбијәти тәсири һәҗәтимыза кирмәјә башлар.

Мирзә Фәтәли Гәрбин чанлы һәҗәтиндән, һәгиги әдәбијәтиндән алдығы илһам вә енерји сајәсиндә азәрбајҗан муһитиндә ән фәал ичтимаијәтчы шаир олмушду. Јени әсрин бүтүн марағлары илә, јени фикирләри вә маариф ишләри илә сыхы-сыхы әлағәдәр олан кәнч Мирзә о мүтәәссиб вә гаранлығ муһитдә ичтимаи вә фикри бир ингилаб доғурмағ үчүн гүввәти илә чалышырды.

Фүрсәт дүшдүкчә көрдүјү, билдији вәтәндашларына заманын еһтијачларыны, јени фикирләрини вә әхләғи идеалыны ачыб сөйләмәји өзүнә бир вәзифә билирди. Лакин чанлы халғ заманын еһтијачларына гаршы тамамилә көзләрини гапамыш вә руһаниләр Мирзәнин сөјләдији сөзләрини гижмәт вә әһмијәтинини анламадығларындан она кафир вә мүлһид намы верәрәк ондан гачмаға, ону тәһгир етмәјә башлашларды. Бу мүнасибәтлә Мирзә чәмијәтдән тамамилә узағлашыб јалныз галмышды. Бир әнис вә аргадаш варса, о да бәсләдији жүксәк идеал вә жүксәк фикирдән ибарәт иди. Бу әһвал Мирзәдә ачы бир тәсир доғурмушду. азәрбајҗан чәмијәтинә вә һәгигәтинә гаршы доған ачы тәсир вә чәмијәт тәрәфиндән тәһгир олунмасы Мирзәдә һәчв һисси ојатмыш.

Елм вә фәзлин зөвгүнү дадмыш кәнч Мирзә јалныз рус әдәбијәти, рус мэдәнијәти илә дејил, Гәрб әдәбијәти вә мэдәнијәти илә дә ашина олмаға, елм вә фәзлин даһа жүксәтмәјә чалышарағ, Гәрбин ән мәшһур сималары илә дә ашина олмаға мүвәффәғ олмушду. Һәр коسدон зијадә фран-



ларин мүгәддәраты, онлара долан һүснү төвәччөһ вә риггәт мәшгул едир. Чавид һәр заман һәгигәти идеаллашдырмаға тәмајул едир. Мирзәнин әсәрләриндә исә биләкс мәркәзи-сигләт о бошлуғлары, о писликләри кәстәрмәк чәһәтиндә галыр. Оуну мәгсәди гареләрә о чәмијјәтин бүтүн писликләрини, дәршликләрини кәстәрмәкдир. Тәрсим едәчәји мүнһит гареләрдә даһа гүввәтли бир тә'сир доғура билмәк үчүн фирчасына һәгигәтдән ән гоју бојалар алып, гәһрәманларынын мүгәддәраты, шәхсијјәти тамашачылары вә гареләри икинчи дәрәчәдә олараг марағландырыр.

Мирзәнин тәрсим етмиш олдуғу таблолар там вә ајдын олдуғу үчүн гареләрин хәјалында чанланылыр вә мүчәссәм олараг кәзләри өнүндән ајырмајыр. Зира ки, Мирзә онлары шәхси һиссин ишығлары илә ајдынладыр. Бу һиссин ән чанлы ифадәси күлүшдүр. Бүтүн әсәрләриндә көрүнән күлүш мугајисә едиләрсә бир-бириндән фәрглидир. «Һачы Гара»дакы күлүш «Алданмыш кәвакиб»даки күлүшә һеч бәнзәмәз.

«Һачы Гара»дакы күлүш Сабирин күлүшүнә чох бәнзәр. Онда лагејд, лаубалы кәнчлијин шух гәһгәһәләри ешидилыр. Бууун вердији һүзн кечичи баһар булудларыны, јахуд шиддәтли гәһгәһәләр сонунда кәзләрдән чыхан бир даһла кәз јашынын бизә вердији һүзнә бәнзәр ки, кечичи бир һалдыр<sup>12</sup>. «Алданмыш кәвакиб»даки күлүш исә ачы вә үрөк јахычыдыр.

Мирзәнин јаратмыш олдуғу типләр о гәдәр һәгиги вә һәјатидир ки, гареләр вә тамашачылар мүнһитдә көрдүкләри шәхсләрдән јүзләрчә мисал олараг кәстәрә биләрләр. Оуну әсәрләринин тамашачылары чох тә'сир етмәсинин, һәр әсәринин она дүшмән кәсилмәсинин башлыча сәбәби будур ки, гареләрин вә тамашачыларын бир гисминдә тәгдир, бир гисминдә нифрәт һисси ојалыр. Бу һал әдәбијјәтин нә бөјүк ичтимаи әһәмијјәти олдуғуну кәстәрир, чәмијјәтдә интибаһ фикри ојалыр. Өз нөгсәчларыны көрмәклә ону ислаһ етмәк шүүру доғурур.

Мирзәнин әсәрләриндә тәсвир вә лирик тәрзи-әдәбиси јоһ дәрәчәсиндәдир. Һүсн вә хәјалдан зиядә оуну әсәрләриндә ағыл һакимдир. Там јарым әср ону тәғлид едән мүнһәррирләримиз сиа јетишмәк дејил, лисан вә фикирчә ондан чох ашағы галыр. Әсрләрдән бәри синиф әдәбијјәтынын чүрүк вә әсәсий нәзәријјәләринин, чәјнәнмиш мөвзуларынын тә'сирин алтында бајағы бир рәнк алмыш әдәбијјәтымыза јени чәрәјан, јени руһ, јени рәнк верән Мирзә Фәталидир. Әски әдәбијјәтин лисан вә үслубуну көзәл билдији үчүн дә о лисанын тә'сир вә нүфузундан гуртулмајагар лисанча, мәнәча әдәбијјәтымызда јени, һәм дә олдуғча парлаг бир әдәби дөвр јаратмыш олдуғундан, Азәрбајчан түрк тарихи әдәбијјәтында чоһ бөјүк бир мөвгә тутур вә Азәрбајчанда «Әдәбијјәти-чәдидә»нин илк мүәссис вә рәһбәри саялыр.

1924.

АБДУЛЛА ШАНГ

## М. Ф. АХУНДОВУН «АЛДАНМЫШ КЭВАКИБ»И НАГГЫНДА МҮЛАНИЗЭЛЭРИМ

«Алданмыш кәвакиб»ин гысача мәалы. Сәфәвијјә шаһларында биринчи шаһ Аббас гәсирдә Сәлма Хатун илә сөһбәт едәркән мүнәччимбашы изн алараг ичәри даһил олур, шаһын гарысында әл-әл үстә дуруб, ики гат әјилдикдән сонра Мәррихин (Марс улдузу) Әгрәб бүрчүнә јахынлашдығыны вә бунун нәтичәси олараг шаһын вүчүдунә бөјүк сәдәмә јетишчәјини хәбәр верир. Шаһ горхунч хәбәрдән чох пәришан олур, буна бир тәдбир кәстәрмәк үчүн дәрһал вәзирләри топлајыб мәчлис гурур. Әһваләти онлара инләтдыгдан сонра буна бир чарә, бир тәдбир кәстәрмәләринә әвр едир. Вәзирләр тәдбир кәстәрмәкдән ачиз галыб бу мүшкүл вәзијјәтдән гуртулмағ вә шаһын нәзәриндән дүшмәк үчүн һәр бириси өзүнү өјмәжә, халға вә мәмләкәтә кәстәрмиш олдуғлары јахшылығлары бир-бир саямаға башлајыр вә улдузларын тә'сиринә тәдбир кәстәрмәжә ачиз олдуғларыны билдирирләр.

Нәһајәт, нөвбә малијјә назирји Мирзә Мөһсүн хандан хәзинәдар Мирзә Јәһјадан, һәрбијјә назирји Сәрдар Заман хандан сонра моллабашы Молла Мөһәммәд кәлир. О дејир ки: «Аллаһ таала гибледи-аләмнин вүчүдуну јерләрин, көјләрин бәлаларында мөһфуз етсин. Атанызын заманында моллабашылыға тәјјиз едилдијим заман Иран халғынын јарысы сүннү мәнәһәб иди. Мән онлары моизә вә горхутмагла шиә мәнәһәбин һидәјәт етдим. Ермәниләрә, јәһудиләрә дә әл гатмағ истәдәм. Лакин бә'зи ағил шәхсләр мәсләһәт көрмәдиләр. Һәр мөмләкәтдә бунлардан бир гәдәр олдуғу үчүн бизим мөмләкәтдә дә олмасыны лазым билдирләр. Белә тәдбирләр кәстәрмәкдә јәди-бәјзам вар. Улдузларын тә'сиринә чарә кәстәрмәкдән ачизәм. Лакин мән зәнн едирәм ки, улдузларын тә'сириндән сизә бәла јетишчәјини билән мүнәччимбашы

55

онун чарэ вэ тэдбирини дэ билир. Нэдэнсэ ону сиздэн кизлэ-  
жир. Тэдбир көстөрмэсини ондан тэлэб един. Көстөрмэзсэ  
эмр един ону гэтл етинлэрэ».

Моллабашы мүнөччимбашы илэ эскиден бэри дүшмөн ол-  
дугундан фүрстэдэн истифадэ эдэрэк ондан нитигам алмаг  
истэтирди. Шаһ мүнөччимбашыны һаман һүзуруна дэ вөт ет-  
ди. Мүнөччимбашы мөчлисэ дахил олунча шаһ чөллад чагы-  
рыб: «Бу итин башыны вур!»—дежэ эмр етди. Сэрдар Заман  
хан васитөччилик едиб: «Улдузларын тэ'сиринэ тэдбир көс-  
төрмэжи тэлэб етмэли. Көстөрмэзсэ гэтл етирмэли»—дежэ  
мэслөһөт көрдү. Зира ки: «Өлдүрүлэрсэ буна тэдбир көста-  
рөчөк адам булунмаз»—деди. Шаһ буна разы олду. Бу арада  
эски мүнөччимбашы Чэмаләддин дахил олуб, шаһа тэ'зим  
едир, нуруздан 15 күн сонра Мәррих илэ Әгрәбин јахыллаш-  
масындан шаһын вүчүдуна сэдәмэ јетишчөјини, буна вахт  
икән бир чарэ вэ тэдбир көстөрмэжи сөјлөјир. Шаһ бу мөч-  
лиси һәмни мәсэлэ үчүн гурдугуну вэ буна тэдбир вэ чарэ  
арадыларыны анладыр. Мөчлисэ бу хүсүсдә узун-узалды мұ-  
закира етидикдән сонра Чэмаләддин мәслөһөт көрүр ки, шаһ  
мүвэггөти тахт вэ тачдан әл чөкки, ону мүчрим вэ күнаһкар  
бир алама тапшырсын. Һамы буна разы олур. Моллабашы  
Јусиф Сәррач нам бир шөхсин бу бәләја ләјиг олдуғуну көс-  
тәрир. Зира ки, о, шаһа, бүтүн һөкүмәт адамларына вэ руһа-  
ниләрә дүшмән кәсилмиш. Халгы башына топлајиб онлара  
дејир: «Бунларын һамысы гүлдур, залым вэ худпәрәст адам-  
лардыр. Онлар халгын ертијачыны эсла дүшүмәјиб өз арзу  
вэ кефләрини көрә иш көрүрләр. Руһаниләр дә халгын башы-  
ны мөвһүмат илэ долдуруб, һөгигәти онлардан кизләјирләр».  
Бу кими сөзләрлә һөкүмәти вэ һөкүмәт кишиләрини халгын  
нәзәриндән дүшүрүр. Мөчлисэ әһли Јусиф Сәррачы мүвэггөти  
падшаһ тәјин етмәјә, улдузларын тә'сири онун башында  
паргладыгдан сонра јенә дә шаһ Аббасы өзләриниә падшаһ  
етмәјә разы олур вэ мөчлисэ гапаныр.

Јусиф Сәррач Һәмәданда јохсул бир кәндли аиләсиндән-  
дир. Кәрбәлада төһсил көрдүкдән сонра мәмләкәтинә дөнүмиш  
вэ моллалыгдан хошланмадығына көрә Гәзвинә кәлиб, сәр-  
рачлыг сәнәтини өјрәнмишди. Алим вэ фикри ачыг бир шөхс  
олдуғундан кет-кедә достлары чоһалмыш, һөкүмәти вэ мол-  
лалары кәскин бир лисанла тәнгид етмәјә башламышды. Бир  
күн Јусиф Сәррач дүкандә отуруб ат чилову тикмәклә мөш-  
ғур икән узагдан бөјүк дөбдөбә вэ тәнтәнә илэ һөкүмәт адам-  
лары вэ фәррашлар зајир олур. Һамысы бунун дүканы гар-  
шысында дурур. Моллабашы сөзә башлајиб: «Јусиф Сәррач,  
шаһ Аббас бә'зи сәбәбләрә көрә тахт вэ тачдан әл чөкмәјә  
мәчбур олду,—дејир;—инди падшаһлыға сиздән ләјиг бир  
адам билмәдијимиздән Иран тахт вэ тачына саһиб олманыз

бу күн гәрара алынмышдыр. Галхыныз, шаһанә әлбисанизи  
кәјиб, һөкүмәтә саһиб олунуз».

Јусиф Сәррач бу сөздән һейрәт едир вэ нә гәдәр разы ол-  
маг истәмәјирсә дә фәјда вермәјир. Она шаһанә әлбисә кә-  
јиндириб, дөбдөбә вэ тәнтәнә илэ сараја кәтирләр вэ мол-  
лабашы тәрәфиндән рәсми сурәтдә башына тач гојулар шаһ  
е'лан едилир. Чәмнјјәт, сарајы бурахдыгдан сонра Јусиф Сәр-  
рач ешик ағасы Хачә Мүбарәки чагырыб, шаһ Аббасын тахт  
вэ тачдан әл чөкмәсинин сәбәбини өјрөнир. О, мөвһүмата  
нианмадығындан улдузларын тә'сириндән горхмәјир вэ бу  
күндән е'тибарән фәалијјәтә башлајыр. Јени гапулар вә'з  
едир. Халга сәбәбсиз чәзә верәнләрә, чәримә едәнләрә бөјүк  
чәзә вериләчөјини е'лан едир. Көрүләр, јоллар, мәктәбләр,  
хәстаханалар вэ бу кими халгын раһат вэ тәрәггисинә сәбәб  
олан шөјләрин јајылмасына эмр верир. Инсанлары кәсмак,  
асмаг кими эски гапулары ортадан галдырыр. Лакин чаһил  
халг Јусиф Сәррачын бу өмрләринин һөгигәтини анламадыг-  
ларындан онун әңиф үрәк, горхак вэ ирадәсиз адам олдуғына  
нианыр вэ һөкүмәти идәрә едә билмәјөчөји һаггында чоһ сөз  
сөјлөјиб, шиддәтли сурәтдә халг тәрәфиндән тәнгид едилди.

Нәһајәт, халг үсјән едиб, Јусиф шаһын сарајына һүчүм  
едир. Онун тәрәфдарлары илэ халг арасында говға башла-  
ныр. Јусиф Сәррач да о говғада иштирак едир.

Нәһајәт, Јусиф Сәррач вэ тәрәфдарлары мөғлүб олур.  
Лакин Јусиф Сәррачын нә чәсәди мејидләр арасында булу-  
ну вэ нә дә һара гачдығы мө'лум олур.

Мирзә «Алданмыш кәвакиб», јахуд «Некајәти-Јусиф Сәр-  
рач» нам тарихи һекајәсини комедијаларындан сонра, исте-  
дәданын даһа инкишаф етдији бир заманда јазмышдыр.

Мирзә мütөрчим сифәти илэ Сәрдар диванханасына кир-  
дији күндән елмә сарылмыш, ичтиманјјәт, итгисәдијјәт, тар-  
их вэ фәлсәфәни әсаслы олараг өјрәндикдән сонра рус вэ  
Гәрб шаирләринин ән мөшһур сималары илэ ашина олмуш вэ  
бу ики бөјүк мәнбәдән (фәһи вэ әдәбијатдан) истифадә едәр-  
әк Гәрб чәмнјјәтләрини јени һөјәт гурулушунун башлыча  
амилләрини арамыш, дүјүмш вэ өјрәнмишди.

Јарадылышында бөјүкүлүк оланлар һәр јенилији мәннәмсә-  
мәк истәдадына малик олдуғларындан Мирзә дәхи јени әси-  
рин кәтирмиш олдуғу јениликләри бүтүн гәлби илэ, руһу илэ  
мәннәмсәмишди.

Шаир әски Шәрг һөјәти илэ јени Гәрб һөјәти арасында  
нә бөјүк бир фәрг вэ нә дәрин бир учурум олдуғуну дәрк  
едәрәк, о учуруму долдурмаг, о фәрги ортадан галдырмаг  
јолларыны дүшүнүрдү. Гәрбдә доған јени мәдәнијјәтин мө'-  
чүзәләр, харигәләр јаратдығыны вә она сарылмыш гәрб мил-

дәләринин итгисади, сијаси вә ичтимаи һәјатында бир женилик, бир башгалыг зүһур едәрәк күндән-күнә див аддымларла тәрәгги вә төкамлә доғру гошараг жүрүдүкләрини. тарихин ири горхунч тәкәрләри дурмагсызын сүр'әтлә дөнәрәк ирәлиләдијини, онун ганунларына вә кәтирмиш олдуғу жениликләре бојун әјмәк истәмәјәнләри амансызча әзиб мәнвә етдијини чох дәриндән анламышды. Бу ачы бир һәгигәти һалә гуруни-вүста дөврүнү јашајан Шәргин кор, дилсиз вә сағыр чәмијјәтләриңә анлатмаг Мирзәнин илк вә мүһүм вә-зифәси иди. О билрди ки, һәр чәмијјәтин әһвали-ичтимаијјә вә руһијјәсиндәки башгалыг вә женилик әһвали-сијасијјә вә итгисадијјәсиндәки дәјишикләрдән доғар. Һәр чәмијјәт сәадәт вә рифаһ, нур вә һәрәртини бу ики мәнбәдән алыр. Гәрб милләтләри бу ики мәнбәдән алдығлары гүввәт сәјәсиндә јени фикирләр, јени дүјғулар, ичтимаи мәфкурәләр архасынча гошараг бөјүк јарарлығлар кәстәрдикләри һалда, Шәргин тәвәккүл вә мөвһуматла јашајан милләтләри исә әскилијә сапланаараг галмыш вә бир дүрүл әски адәт, әски етиғад вә әңгәләриндән ајрылмаг, һалә әсәтир дөврүнү унутмаг истәмәјирдиләр. Мирзәјә «Алданмыш кәвакиб» јахүд «Јусиф Сәррач» нам тарихи һекајәсинин мөвзу вә мәалыны верән бу һәгигәтир...

Јер үзүндә һәр аддымда алданаараг мәмләкәти башгаларының бојундуруғу алтына кирмиш олан чәһил вә мөвһумат-пәрәст Иран әрјани-дәвләти хәјал сәмаларында учараг улдузлары алдатмаг үчүн хам хәјала дүшүрләр. Онлар улдузлары дејил, өзләрини алдадырлар.

Мирзә һекајәнин башындан та сонунә гәдәр иштирак етмәкдә олан гапы гулу халгының<sup>2</sup> јанлыш һәрәкәтләринә, мәнтигсиз мүһакимәләринә, шүһурсуз фәалијјәтләринә ачы-ачы күлүр вә һәр бирини өзүнә мәрхус кәскин бојаларла тәрсим едир.

Илк әввәл, һөкүмәт башында дуран вә о паслы мақынаја енержи вә шиддәт верәрәк ону идарә етмәкдә олан шаһын бүтүн һәгигәтини ачыб, ону көзүмүз еңилдә олдуғу кими чаңландырыр. Шүбһәсиз, бу тарихи вәғәнин зүһуруна башлыча сәбәб мүнәччимбашының шаһа вердији горхунч хәбәрдир. Һекајәнин асас руһуну да бу хәбәр вә мөвһумат тәшкил едир.

Чәһил шаһ улдузларын сәјринин онун һәјаты илә һеч бир әлагәси олмадығыны дүшүнмәдијиндән өзүнүн мәчлисә дәвәт етмиш олдуғу шәхсләри һәм күлүнч, һәм дә мүшкүл бир вәзијјәтдә бурахыр. Бу чыхылмаз вәзијјәтдән нечә гуртулачларыны вә узун мұзакирәдән сонра нәјә гәрар верәчәкләрини һәр кәс һейрәтлә кәзләјир. Охучулары марағландыран, һекајәјә һәрәкәт вә һәјат верән дә мәһз бу нөгтәдир. Әдиб бу нөгтәни о гәдәр тәби, о гәдәр чанлы ифадә едә билмиш ки, гапы гулу халгының бүтүн әһвал-руһијјәсини вә бүтүн маһиј-

јәтини ачыг вә әјани кәстәрмәјә мұвәфғәг олмушдур. Бу да бәладан гуртулмаг үчүн шаһын һеч бир мәнтиг вә мүһакимә-јә сығмајан, даһа күлүнч вә чочуганә бир һәрәкәтдә булуна-раг улдузлары алдатмаг мәгсәди илә шаһын тахт вә тәчдан әл чәкмәси вә ону мәчлисин кәстәрдији Јусиф Сәррача мүһәв-вәл етмәси мәсәләсидир.

Инсанларын гијәтләри өз фәалијјәтләри илә тәгдир олу-нур. Һәр бир фәалијјәт дәхи үмумијјәтлә фикри инкшафын дәрәчәсиндән, һәјат вә әләмә олан нөгтеји-нәзәрләрдән вә инсанлары мәшғүл едән марағлардан ибарәтдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән шаһ вә гапы гулу халгыны тәдгиг едәлим.

Мирзә шаһын әсәтир дөврүндә јашајырмыш кими хура-фата, мөвһуматә инандығыны, сағлам фикир вә мүһакимәси олмадығыны, һәјат вә әләмә олан нөгтеји-нәзәринин нә гәдәр мәнһуд, нә гәдәр јанлыш олдуғуну ачыгчасына кәстәрир. О шәхсијјәтини һәр шейдә зијадә дүшүнүр. Милјонларча онун фәалијјәтинә көз дикмиш олан инсанлары мұғддәрәти, һә-јат вә сәадәти әсла ону марағландырмаг. Јеканә гәјәси баш-јат олмаг шәрти илә шән вә мәс'уд бир һәјат кечирмәкдир вә бүтүн енержи вә фәалијјәтини дә бу јолда сәрф едир. Молла-бәши өзүнү вә гапы гулу халгыны о чыхылмаз мөвгедән гур-тармаг, һәм дә фүрсәтдән истифадә едәрәк әскидән бәри дүш-мән олдуғу мүнәччимбашыны өлдүртмәк мәгсәди илә: «Ма-дам ки, о, улдузларын тәсирини билир, онун чарә вә әлачыны да билир, демәк, билмәм нә гара бир фикрә көрә чарәсини кәстәрмәкдән имтина едир»—демәси илә шаһ дәрһал чәлләд чағырыб, мүнәччимбашыны өлдүртмәк истәмәси, башына бә-ләји-асиманидән даһа бөјүк бәла кәсидији Иран халгының мұғддәрәтины чох фәна вә јарамаз бир инсан сандығы Ју-сиф Сәррача бурахмасы онун нә гәдәр өз шәхсијјәтини дүшү-нән вә һәр шейи өзүнә фәда едән, инсани дүјғулардан мәрһум кичик бир инсан олдуғуну нәбат едир.

Шаир бунунла Иран мәмләкәтинин нә гәдәр һәгигәтдән узаг, заманын ентијач вә теләбатына чәһил, јүксәк гәјәләрә вә үлви мәфкурәләрә јабанчы, әһәмијјәтсиз, кичик арзулар архасынча гошан шаһчылар тәрәфиндән идарә олундуғуну вә Иран халгының букүнкү фәлакәт вә сәфаләтнин сәбәб бу кими шәхсијјәтпәрәст инсанчығлар олдуғунә дәриндән мұтә-әссир олу-р. Онларын күлүнч вә чиркин һәрәкәтләринә ачы гәһгәһәләр гопармагдан өзүнү сахлаја билмир; һәр гәһгәһә-синдә әдибин руһи чырпынтылары, үрәкјахычы кәдәрләри вә иштираблары һисс едилир. Истәр шаһын, истәр кәскин гара бојаларла тәрсим етдији гапы гулу халгының бүтүн дүшүн-чә, дүјғу вә идеаллары шаирин әхлағи идеалына мүһалиф-дир. Шаир өз идеал әләминә јүксәләрәк онлара чох јүксәк-дән бахыр. О мүстәбид, чәһил, мөвһуматпәрәст, худбин, рија-кар вә мұнафиғ инсанчығлар, даһа доғрусу, о гаранлыг сәл-

тәнәти она јерләрдә сүрүнән һәшәрат кими көрүнүр. Шаирдә онлар гаршы нифрәт һинсә ојаныр. Зира ки, онлар шаирин јаратмаг һстәдији јени аләмә душмән вә әнкәл олан вә инсанлыгы зәһәрләјән зәрәрли микроблардыр. Шаир бу шәхсләрин мөһвүмәтә инанмаларына вә әһәмийјәтсиз хәбәрин һөкүмәт кишләри арасында нә гәдәр бәјүк вә горхунч бир вәг'ә кими көрүнмәсинә дарылыр. Онлар чаһил шаһа бу хәбәрдән һеч бир зәрәр тохунмајачағыны вә улдузларын сәјри илә онун һәјәти арасында һеч бир мүнәсибәт олмадығыны аңлатмалары лазым кәләркән һәр бириси бу чыхылмаз мөвгәдән јалныз өзләрини гуртармаг мәгсәди илә јапдыглары күлүнч һәрәкәтләрини вә шүүрсүз фәалијјәтләрини ифтихарла аңладыр. өз мөһәрәтләрини шаһа иһсәтә чалышылгдан сонра улдузларын тә'сиринә бир тәдбир кәстәрмәкдән ачиз олдугларыны сөјләјир вә шаһы даһа зијадә тәләш вә горху ичинә булундурурлар. Ифтихарла аңлатдыглары фәалијјәтләри бирбиринә чох бәнзәјән бу аристократ типләринин өвсафи-фәригәсини (ајрылыг сифәтләрини) бизә чох кәзәл аңладыр.

Бунлар ајры-ајры шәхсијјәтләр олмагла бәрәбәр бир чох чәһәтдән бир-бирләринә чох бәнзәјирләр. һамысыны мәшғул едән мараг, тә'ғиб етдикләри гәјә, јашадыглары мүнһитин позуглуғу, ичтиман вәзијјәт вә билхәссә шаирин идеальна бир дәрәҗәдә, бир өлчүдә олан мүнәсибәтләри бу аристократ типләриндәки өвсафи-фәригәнин башлыча амилләридир.

Чаһил шаһын көзләринә пәрдә асараг, ону гәнаәтләндирән нитгләри, һәр бирисинин чох мөһәрәтлә ролуну ифа едә билмәси онларда гүввәји-әглијјәнин о гәдәр дә сөнүк олмадығыны билдирир. Бунларын һамысы фитрәтән мүстәнд јарадылмыш инсанлар олдуглары һалда, јашамаг вә јашатмаг үчүн верилмиш гүввәләрин бир гисминин фәна јолларда, кичик арзуларына (шәхсијјәтпәрәстликләринә) көрә инкишаф етдириши вә бир гисми ичләриндә көмәрәк мөһв етмиш, ачыначаг вә нифрәт едиләчәк инсанчыглардыр. Бу һал һамысынын мүәјјән иглимдә үмуми шәрәнт тә'сир илә тәнәффүс етмәләриндән вә рәјасәтә олан шиддәти-һирсләриндән доғур. Нитгләринин сонунда шаһа иһләс вә сөмијјәт кәстәрмәк үчүн өзләринә: «Бу астанәнин гоча ити», «чансипар бәндәси» дејә, ријакарлыглары вә һејсијјәтсизликләри дә өзләрини чох севдикләриндән ирәли кәлир. Бу кими инсанлар заһирдә мәс'уд көрүнүрләрсә дә, һәғигәтдә һәјәтын јүксәк гәјәләриндән. иһчә вә дәрин нөгтәләрини дүјмагдан мөһрүм вә зәһф вә сәфил адамлардыр. Инсанлар тәһлүкәли учурумлар ачаг бүтүн һаллар онларда мөвчүлдүр. һәғигәтән, гүввәји-фикријјәләринин инкишаф етмәмәси һәјәтдә ансызын зүһүр едән вәг'әләри, һадисәләри шуурлу олараг дүшүнмәк, аңлатмаг гәбилијјәтиндән мөһрүм едәр. Нәтичәдә иһсан һәр бир хари-

чи тәсадүфи вәг'ә вә һадисәләрин силаһсыз гурбаны олур вә ја һәр доғигәдә онун рәфа вә сәәдәтини позар, нечә ки позду...

Мирзә бир чох әсәриндә мәнфи типләрлә мүсбәт типләри гаршылашдырыр вә өз фикрини һәр заман мүсбәт гилләр вәсәтис илә аңладыр. һекајәнин икинчи гисминдә Јусиф Сәррач Мирзәнин өзүдүр. Тәрчүмеји-һаллары да бир-биринә чох бәнзәјир. О заман Иранда, гаранлыг вә позуг мүнһитдә Јусиф сәррачлар јетишә билмәзди. Јетишә белә заманындан әввәл һадир хилгәтләрдәндир ки, әмсал и чох аз олдуғундан һәғиги тип олмаз. О, Мирзәнин идеализә етдији бир типдир. Даһа доғрусу, јухарыда сөјләдијимиз кими, Мирзәнин өзүдүр. О, сағлам фикир вә мұһакимәјә, кәскин әзм вә ирадәјә, иһсани дүјгүләра, үли мөфхүрәјә малик уча бир симадыр. һәјәтын иһсанлар үзәриндә дәрин бир тә'сир и вардыр. Јусиф Сәррачын (ја Мирзәнин) тәрчүмеји-һалы нәзәрдән кечирилсә јухарда кәстәрдијимиз өвсафи-фәригәсинин онда нәдән доғдуғу ашкарән көрүнүр. Мә'һәви кәзәлликләрдән мөһрүм олан дар фикирли иһсанлар јалныз аристократ сәрвәтларларын өз мүнһитинә вә чәмијјәтинә фәјдалы олдуғуна иһаныр. Јохсулар иһә чәмијјәтә ағыр јүк, сағламалз бир јара олмагдан вә ағачын гурумш бир будағы кими кәсиллиб атылмагдан башга бир иһә јарамајан чүрүк бир күтлә олдуғуна иһан едәрләр. һалбуки чох јанылырлар...

Иһсанын гәдир вә гиймәти әлә кечирмиш олдуғу сәрвәти, рүтбә вә мөвгеји илә дејил, өз шәхсијјәти вә уча әһлағы иләдир. Рүтбә вә сәрвәт иһә иһсанлар әхлагча чох ашағылара дүшүрән кәскин бир аләтдир. Зира ки, рүһ вә әхлагча чох јүксәк олан иһсанларын мөвге вә сәрвәтин нәтиҗәсиндә позулдуғу вә она јахын олан чәмијјәтдән узаглашдығы тәчрүбәләрдән кечмиш бир һәғигәтдир. Онлар һеч бир заман мүнһитин еһтијачыны көрмәз, сәфалат вә зәрүрәт ичиндә чырпыналарын изираб вә әләмләрини дүјмәз, көрмәдији вә дүјмәдығы үчүн дә чәмијјәтә һеч бир заман фәјдалы олмаз. Зира ки, о халгдан чох узаг бир мүнһитдә вә аләмдә јашар. О јалныз өз-өзүнү, дар мүнһитин көрәр, өзүнү дүшүнәр вә өз кичик арзулары, төмајүлләри илә ојнар. Бүтүн кәинатга гаршы лагејд вә мүстәғни көрүнүр. Бил'әкс фәғир вә зилләт ичиндә кечинмиш, сәфаләтин һәр дүрлү ачыларыны дадымыш оланлар зәрүрәт, јашајышын ағыр зәрбәләри һәјәт вә һәғигәтә јахынлашдырыр. һәр шәјә дүманлы дејил, ачыг вә диғгәтли бир көзлә бахмаға вадар едир, бәшәрдә јашајыш мәсәләләринә ән дәриндән нүфүз едә билмәк иһә дадыны инкишаф етдирир вә бу сурәтлә сәчијјәчә ону чох јүксәлдир. Әһлаг, фикир вә идејача јүксәк оланлар, һәр шәјдән әввәл, өзүнү дејил, чәмијјәтин, мүнһитин дүшүнүр, онун сәәдәти вә рәһәтлыгы үчүн чырпыныр вә бу јолда һеч бир фәдакарлыгдан

чөкнимаз. Бу кими жүксөк инсанлар, шүбхөсиз, һәҗатын бүтүн нитирабларыны дадымыш, гәлбин ачы фәрҗадларыны динләмиш шәхсләр ола биләр ки, Юсуф Сәррач да бу зүмрәдән бир фәрддир. Ичтимаи һәҗат гурулушунун бүтүн чәмијјәт фәрдләри үзәриндә җахшы вә пис тәсири олдуғуну дүмуш вә аңламыш олан Юсуф Сәррач елә јени бир һәҗат гурмаг истаҗир ки, јалныз о, Шаһ Аббас вә әркин-дөвләти кими шәхсләри дејил, чәмијјәтин бүтүн фәрдләрини бәхтијар јашатмаға вәситә ола билсин вә һәр кәс онун сычаг вә ишыг ганадлары алтында динләнәрәк, донуг гәлбинә вә сөнүк руһунә нур вә һәрәрәт алмагла чанлансын, мәһәви гүввәләрини инкишаф етдирәрәк бәшәријјәтин диккәр аңләләри илә инсанлыгын уча гәјәсинә доғру мүштәрәк аддымларла ирәлиләсин. Чох надир вә тәсадүфи олараг, чәһил халг ичиндә Юсуф Сәррач кими бүтүн инсани габилитәтләри өзүндә топламыш, о халгы тәмсил едән харигүладә инсанларын кечә гаранлыглары јыртараг парлаг бир улдуз кими доғдуғларыны тарих бизә көстәрир. Бу кими харигүладә инсанлар өзүндә топламыш олдуғу енержи вә ирадә илә тарихин дөнмәкдә олан ири тәкәрләринә шиддәт вә гүввәт верәрәк, ону бир әср ирәли атмага мүвәффәг ола билмиш, ја башламыш олдуғу бөјүк иши битирмәдән шиддәт вә гүввәт вермиш олдуғу о тәкәрләрин она зидд олан гүввәләри вәситәси илә кери дөнмәмәси илә мәсләкнин илк гурбаны олмуш, јенә дә бир улдуз кими о гаранлыгларда сөнүб кечмишдир. Юсуф Сәррач икинчи гисим даһиләрдәндир, о, гаранлыг мүнһит, гуру гәлибдән ибарәт олан гәлбсиз, руһсуз чәмијјәтә өз руһундан, өз гүввәт вә енержисиндән ашылајараг она јени һәҗат вермәјә чалышды. Мирзә дар фикирли чәһил инсанлара һәгигәти көстәрмәк үчүн Юсуф Сәррач кими һәҗаты дәриндән аңлајан сағлам вә ишыг фикирли мәш'әл тутур. О мәш'әлин зијәсиндан хошланмајан, даим гаранлыға алышмыш олан чәһил адамлар мәмләкәтин јекәнә начиси олан, онун узаг вә җахын гаранлыг кушәләрини тәнвирә чалышан улдузу сөндүрмәјә чалышыр вә сөндүрүр.

Юсуф Сәррач кими шәхсләрин елә мүнһитдә јашаја билмәси чох тәбии иди. Юсуф Сәррач вә онун тәрәфдарлары олан беш-он киши минләрчә чошмуш вә гудурмуш јыртычы инсанлар гаршысында нә едә биләрди? Бу фәчи вәг'әнин улдузларын сирри илә әсла мүнәсибәт вә рабитәси олмазды. Шаһ вә онун һиләкәр мүшавирләринин һилә илә тәјин етдикләри Иран шаһы Юсуф Сәррач улдузларын тәсирина, Мирзәнин тәбири илә—бәлаји-асиманијә дүчар олду. Демәк, онлар тәрәфиндән улдузлар алдадылды. һекајәјә «Алданмыш кәвакиб» нами верилмәсинә сәбәб бу инчә нөгтәдир. Затән мәһдуд фикирли чәһил инсанлар һәҗат вә тәбиәтдә зүһур едән

һәр вәг'ә вә һадисәјә өзләри аңладығлары вә ујдуғлары кими чәки верәрләр; өзләрини јанлыдығны, алдандығны бир дүрлү һис етмәзләр. Юсуф Сәррачын башындан кечән фәләкәтә сәбәб улдузларын тәсири дејилди. Әдиб чәһил һөкүмәтин чочугча һал вә һәрәкәтләринә күлүр вә бу күлүшдән нифрәт сәсләри кими чыплайыр.

Мәһнадакы гүввәт, һекајәдәки «ичад вә һәрәкәт», һәр шәхси тәбии лисаны илә данышдырмасы, сөјләдикләри сөзләри вә етдикләри һәрәкәтләри илә онун бүтүн өвсафи-фаригәсини көстәрәрәк бир тип јарада билмәси чох аз сәнәткара нәсиб олмуш һе'мәтләрдәндир. Јарым әср бундан әввәл јазмыш олдуғу әсрләри бу күн белә тәзә вә бакир кими көрүнүр вә һәр кәсә фүсункар тәсири өзүнү сөвдирир. Мирзәнин исте'дадыны башлыча сәчијјәси бундан ибарәтдир.

1925.



АБДУЛЛА ШАНГ

## МИРЗЭ РЕАЛИСТ ВЭ СЭНЭТКАР БИР ШАИРДИР

Вагифэ гэдэрки Азербайжан эдэбијјаты долашыг јолларе сапарга һојат вэ һәгигәтдән хејли узаглашмышды. Шә'р вэ эдэбијјат, јашадылары мүнһт вэ чәмијјәтә гаршы көзләрини гапамыш, гулагларыны тыхамыш олан шаирләрин фәрди зөвг вэ арзуларыны тәрнүнүм етмәк үчүн бир васитәдән ибарәт галмышды<sup>1</sup>. Һалбуки эдэбијјат һојатын мүхтәлиф сәһифәләрини ачацаг, онун бүтүн дәрнликләринә вэ инчәликләринә нүфуз едәчәк вэ инсаны олдуғу кими бизә көстәрәчәк ән чанлы вэ әһәтәдичи бир сәнәтдир вэ бу мөвгәји е'тибары илә дә дикәр сәнәтләрдән үстүн вэ һамысындан шумуллуудур.

Әдэбијјат, үзәринә алмыш олдуғу бу вәзифәни камалынча ифа едә билдији тәгдирдә бөјүк бир гиймәт вэ әһәмийјәт кәсб едир.

Азербайжан шаирләри ичәрисиндә бу һәгигәти һәр кәсдән әввәл јени эдәби мөктәбин устады олан Мирзә аиламыш вэ сәнәтини һәгиги вэ сағлам тәмәлләр үзәриндә гурмушдур. Тә'ғиб етдији сәһәдә онун гәдәр Азербайжан һојатынын дәрнликләринә нүфуз едәрәк ону кениш вэ әтрафлы олараг әһәтә едән икинчи бир шаир вэ әдиб јетишмәмишдир.

Мөвзәсуну һојатдан алараг әсәрләрини бир чох тарихи, һојати вэ эдәби һәгигәтләрлә чанландырымыш олан шаирләр ичәрисиндә охучу вэ тамашачыларда гүввәтли тә'сир ојада билән чох аздур. Бир чох әсәр букүн мӯәллифи јашаркән өл-мыш, унутулмуш вэ эдэбијјат сәркисиндән чыхарылыб атылмышдыр.

О һалда Мирзәнин әсәрләриндә јенилијини даима мӯ-һәфизә едәрәк охучу вэ тамашачыларда гүввәтли тә'сир оја-дан нә шејдир?

Һәр шејдән әввәл, бу фәрғи, бу сәһр вэ фүсуну һәр шаи-

рин исте'дадында (талантында) арамаљыг. Ајдын вэ сә-нәткаранә бир шәкил ичәрисинә ғырылмаз инчә рабитаәрлә јерләшдирилмиш олан үлви бир фикир охучуларын көзү өнүндә аһәнкдар вэ чанлы бир лөвһә шәклиндә тәчәссүм едә билдији тәгдирдә әсәр шиддәтли тә'сир ојада биләр. Бу чан-лы таблону јарадан, она руһ, һојат, рәик вэ зија верән шаир-дәки фитри исте'даддыр. Бу исте'дады сәјәсиндә шаир һәр шејин дәрнликләринә нүфуз едәрәк алдыгы тә'сирләрини аһәнкдар бир күлл шәклиндә чанландырыр вэ охучулары ән ади олан вәг'әләрә башга бир көзлә бахмаға, оиларә әсәрин мәәлындакы гүввәт вэ дәрнлији голај һисс етмәјә имкан верир вэ бу сурәтлә оиларда гүввәтли вэ силнимәз тә'сир ојадыр.

Бир шаир кәскин әгл вә һәфизәјә, зәикни һисс вә мӯхәј-јиләјә, гүввәтли ирадәјә вэ дәрн тәһәнсәтә лазымынча ма-лик ола билдији тәгдирдә она исте'дадлы шаир дејилер. Ма-дам ки, гүввәти јарадан исте'даддыр, о һалда нә үчүн ән бө-јүк исте'дада малик олан бир шаирин мүхтәлиф әсәрләрин-дән алынан тә'сир вэ гүввәт бир-бириндән чох фәрғли олур?

Бунун башлыча сәбәби сәминийјәтдир. Шаир әсәриндә илзәдији идеја илә сәмини сурәтлә руһланмалы, кәнди еһти-зәзәтәни охучуларла бөлүшмәк арзусу онда доғмалы вә јаратмаг истәји онун мә'нәви гүввәләри үзәриндә һәким ол-малыдыр.

Демәк, шаирин гүввәти исте'дада, исте'дадын гүввәти исе сәминийјәтә бағлыдыр.

Мирзәнин әсәрләрини јашадан вэ бу вахта гәдәр сәһна-миздә јенилијини мӯһәфизә едән онун бу хүсусийјәтидир. Әсәрләриндәки гүввәтли тә'сир исте'дадындакы сәминийјәт-дән доғар. Шаһ әсәри олан «Һачы Гара» пјеси фитри исте'-дадындакы сәминийјәтин чанлы шаһидидир.

О, һојатдан алдыгы вәг'әләрин сәдәчә әксини јапмаға чалышмајыр, оилары аһәнкдар бир табло шәклиндә дүшү-нүр вә тәрсим етмәк истадији һәгигәтләри һојати тишләрлә чанландырыр вә пјесдә иштирак едән шәхсләрә мәнсуб олду-гу синиф вә зүмрәјә көрә сәчијә верир.

Онун сәнәткаранә јарадычылығында Азербайжан һојаты-нын мүхтәлиф сәһифәләри о гәдәр там вә кениш әкс етдирил-миш ки, Азербайжанын ичтимаийјат тарихини јазачаг сина-лар пјесдә иштирак едән шәхсләр вә оилары марағландыран вә дүшүндүрән бир чох мәсәләләр үзәриндә узун мүддәт дур-мадан кечәмәз!

Пјесдәки мәәлын зәикнилији, һојати вэ чанлы тишләр, ифадәсиндәки сәрбәстлик вә сәминийјәт охучуларын гаршы-сында Азербайжан һојатынын бир чох кизли әсәрыны вә

гаранлыг чэхэтлэрини ачыр. Шэхслэрэ чох сэмими жанашараг онлары сэрбэст вэ тэбин бир лисанла данышдырмасы бу чэхэти даһа зијадэ ајдынлашдыр. Будур Мирзэнин сэнэти!..

Одур ки, чох һаглы олараг дејэ билэрик: Мирзэ реалист бир шайрдир, Мирзэ сэнэткардыр!

1928.

чэлил мэммэдгулузадэ

## МИРЗЭ ФЭТЭЛИ АХУНДОВ ВЭ ГАДЫН МЭСЭЛЭСИ

Нэ гэдэр ки, Мирзэ Фэтэли драмнэвисликлэ шөһрэт газанмышды, о дэрэчэдэ дэ Мирзэ чамаат ичиндэ динсизликлэ мэшһур иди; та о јерэ кими ки, онун дэфиниэ өз дост вэ аграбасындан да кедэн олмайыбдыр. Вэ лакин мэсэлэнин бир тэрэфти бир нөв гаранлыг көрсэнир: белэ ки, лазымынча ашкар олмур ки, мэрһумун мүасирлэри ону һансы сөбөбдэн ламэзһэб һесаб едирдилэр? Нечэ ки мэлумдур, Мирзэ Фэтэли көһнэ эрэб элифбасыны мүсэлманларын тэнээзүлүнэ марбут тутурду вэ јени, мүкэммэл бир элифбанын тэшкили јолунда Гафгазда, һэтта Истамбулда вэ Теһранда чидди бир игдамаг башламышды. Тэкчэ бу кейфијјэт, Мирзэнин тэкчэ бу тэшэб-бүсү кафи ола билэрди ки, фанатик мүсэлманлар хачпэрэстлэрин латын һуруфатыны гур'анын «мүгәлдэс» һуруфатына тэрчин верэн бир кэси ламэзһэб вэ мүртэд адландырајдылар. Санијјэн, Мирзэ Фэтэли о дэрэчэдэ азадэ фикирли иди ки, о вэдэлэр ону философ вэ һәкими-рөвшәнзәмир адландырыр; дылар; амма сэд һейф ки, мэтлэбини бу тэрэфти дэ ачыг дејит иди, аја бурада «Һиндистан шаһзадэси Кәмалүддөвлэнин мәктублары» нэзэрэ алыныр. Ја јох? Чүнки Мирзэнин тэрчүмеји-һалыны јазанларын һеч бири бу вахтадэк мөзкур шаһзадэнин мәктубларындан сөһбэт ачмайыбдырлар. Бөһөрһал, Мирзэ Фэтэлинин күһаны өз эсринин эһли-иманлары нэзэриндэ вагәэн һаһајэт имиш; сөбөб будур ки, о, әл вурдуғу мэсэлэлэрин һамысындан «ган гоһусу» кәлирди.

О чүмлэдэн бир дэ һәмнин гәләмэ алдығымыз гадын мэсэләсидир

Г а д ы н л э ф з и ислам аләминдэ индијэдэк бир «од» олубдур ки, она әл вурмаг барыта әл вурмаг кими хаталы һесаб слунубдур. Исламын шәрһиәти, нечэ ки мэлумдур, гадыны кишилэрэ намәһрәм тутубдур вэ бу гаһуну позмаг кү-